

HIVATALOS BÍRÁLÓI VÉLEMÉNY

F O R G Á C S T A M Á S

Történeti frazeológia
című akadémiai doktori értekezéséről

I. AZ ÉRTEKEZÉSRŐL ÁLTALÁBAN

1. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína hosszú történeti múltra tekinthet vissza. Maga a *frazeológia* terminus már 1558-ban felbukkan Michael Néander *Phraseologia Isocratis Graecolatina...* című művében, ahol a szerző azt „sajátos írói fordulatok, mondat szerkesztések” értelemben használja. 1778-tól a franciában azonban már a ma is használatos „adott nyelv tipikus, idiomatikus fordulatai, szókapcsolatai” jelentését veszi fel, ahogy azt Gunnar Von Proschwitz Beaumarchais-ról írt tanulmánya kimutatta (Proschwitz, 1956: 282). Tehát ellentétben azzal, amit jelen disszertáció 7. oldalán olvashatunk, a terminus a franciában már jóval előbb megjelenik műszóként. Tény azonban, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való elmélyült elméleti foglalkozás azután csak a 20. században indult meg általánosan elterjedt – és rögtön hozzáteszem téves – vélemény szerint Charles Bally *Traité de stylistique* című 1909-ben munkájának köszönhetően. E mind a mai napig mechanikusan ismételt tévhit kialakulásában elsősorban az orosz és a német nyelvű szakirodalom játszott szerepet. Egy 2012-ben Franciaországban megjelent tanulmányomban (Bárdosi 2012) azonban részletes összehasonlító elemzés alapján kimutattam, hogy Bally valójában Michel Bréal már 1897-ben publikált és a modern szemantikát terminológiailag is megalapozó *Essai de sémantique. Science des significations* című könyvének „L’histoire des mots” fejezetében olvasható gondolatait, megállapításait vette át többnyire feltűnően hasonló megfogalmazásban. Tudománytörténetileg tehát akkor vagyunk pontosak, ha Bréal úttörő jelentőségű megtermékenyítő munkásságára is nyomatékosan felhívjuk a figyelmet amellet, hogy elismerjük Bally fontos disszemináló, vulgarizáló hatását, aminek következtében hosszú szünet után a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdődően a frazeológiai kutatások szerte Európában egyre dinamikusabban fejlődnek. E konkrét példa, akár csak Forgács Tamás tekintélyes értekezése is azt bizonyítja, hogy ellentétben azzal, amit egyes nyelvészek meglepő

módon állítanak, a frazeológia területén bőven van még kutatandó terület, téma. Feltétlenül örvendetes tehát, hogy most a nyelvészeti akadémiai doktori értekezések sorában egy fajsúlyos frazeológiai témájú dolgozat született.

Forgács Tamás akadémiai doktori értekezése **első**, rövid **bevezető fejezetében** (7-17 oldalak) tehát az állandósult szókapcsolatok nyelvtörténeti szempontú vizsgálatát tűzte ki célul, amire a szinkrón vizsgálatok érthető és a szerző által az első fejezetben nyelv-művelési, anyanyelvi és idegennyelvi oktatási szempontok, hozzáférhető korpuszok stb. szemszögéből világosan megindokolt túlsúlya mellett az utóbbi időben egyre nagyobb igény mutatkozik. Feltűnő – ugyanakkor a dolgozat egésze szempontjából valójában másodlagos és nem zavaró –, hogy a szerző az általa vizsgált egységek terminológiai azonosítási problémájának a megszokottól eltérően a dolgozat elején (18. oldal) mindössze néhány mondatot szentel, majd a továbbiakban hallgatólagosan a többnyire mára már általánossá vált *frazéma* terminust részesíti előnyben, de annak szinonimájaként további elnevezéseket is használ (állandósult szókapcsolat, szólás, frazeológiai egység, idiomatizmus stb.), anélkül, hogy ezek egymáshoz való viszonyát árnyalná.

2. A jelölt a dolgozat **második fejezetében** (18-72 oldalak) részletes állapotfelmérést ad a történeti frazeológiai kutatásokról kiemelve azt a többek (pl. Mokienko, Hadrovics) által jelzett körülményt, hogy a kutatásokban eddig nagyobb hangsúlyt kapott a művelődéstörténeti szempont, mint a nyelvi változások vizsgálata. Ez utóbbi a frazémák történeti szövegekben való azonosításához szükséges módszertani fogódzók kialakításával egyben a disszerens jelen munkájának legfontosabb és sikerrel megvalósított célkitűzése volt. Ilyen fogódzók például a kutató anyanyelvi, nyelvtörténeti kompetenciája, frazeológiai ismerete, a frazeológiailag jól reprezentált témakörök, kommunikációs szituációk, a szövegbeli metanyelvi utalások, az írásképi bizonyítékok, az ikerformulák, a szóláshasonlatok, az unikális elemek megléte, morfológiai, szemantikai, disztribucionális bizonyítékok, szövegfordításokon alapuló bizonyítékok, régi nyelvtanokból, szótárakból származó bizonyítékok. A jelölt helyesen mutat rá a régi szólás- és közmondásgyűjtemények felhasználásával kapcsolatos nehézségekre (ilyen például az anyag rendezetlensége, a

terminológia vagy az értelmezések bizonytalansága). E széleskörű szakirodalmi ismereteken alapuló bevezető, módszertani fejezet tehát a disszerens dolgozatának egyik fontos tudományos eredménye.

3. A harmadik, legtestesebb fejezet (73–184 oldalak) középpontjában az állandósult szókapcsolatok keletkezése, azaz a frazeologizálódás folyamata áll. Kiindulópontja az, hogy a szókincs bővítésének három fő módozata – a szóalkotás, a lexikális kölcsönzés és a jelentésváltozás – az állandósult szókapcsolatok esetében is működik. Mivel a frazémák keletkezésének folyamata igen összetett, ezért különböző modellek születtek ezzel kapcsolatban, melyek közül kettő kerül bemutatásra a dolgozatban: a Barz által 1985-ben primér és szekundér frazeologizálódási folyamatot megkülönböztető modell és a kissé frissebb, Munske által 1993-ben kidolgozott és a szókapcsolatok motivációjára alapozott modell, amelynek túlbujánzó és helyenként öncélúnak tűnő terminológiája enyhén zavarba ejtő és kérdés, hogy amint a disszertáns óvatos megfogalmazásából is kitűnik, mennyire hasznos a dolgozat fő célkitűzése szempontjából. Mivel mindkét modell német szerzőktől származik, fontos volt, hogy a modellek bemutatása során a német példák mellett a magyarból vett meggyőző példák is szerepeljenek. E követelménynek a szerző eleget is tett.

4. A negyedik fejezet (185-229 oldalak) a dolgozat igen értékes, gondolatébresztő, jól kiválasztott példákkal illusztrált része. Azokat a frazémák keletkezéséhez kapcsolódó jelentésbeli és formai változási folyamatokat mutatja be, amelyek túlnyomórészt a primer frazeologizálódáshoz kötődnek. A szerző nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a jelentés megváltozása elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában jelentkezik. Jól kiválasztott példákkal bizonyítja azt is, hogy a lexikalizálódás magasabb fokát jelentik azok a frazémák, amelyek a szabad szókapcsolatokhoz képest eltérő számú (több vagy kevesebb) vonzattal rendelkeznek. Az alaki rögzülést illetően fontos jelenség például a lexikális variabilitás, a modifikációs lehetőségek és a vonzatváltozatok redukciója, a névelőhasználat megváltozása, az egyes, illetve többes számú forma rögzülése, a birtokviszony felbomlása, a szórend rögzülése az ikerformulákban. Helyénvaló az ún. alogizmusok (*a bolhából elefántot csinál*) és az unikális elemeket tartalmazó frazémák (*dugába dől*) e fejezetben történő vizsgálata.

5. Az **ötödik** – második legterjedelmesebb – **fejezet** (230-332 oldalak) a már lexikalizálódott frazémákat érintő későbbi alaki és jelentésbeli változásokat vizsgálja ügyesen felépített konkrét mikroelemzéseken keresztül. A disszerens tudatában van annak afontos jelenségeknek, hogy a lexikalizálódott frazémák **viasszaszorulási tendenciái** nemegyszer nehezen választhatók el az előző fejezetben is említett következő jelenségektől:

a) **alaki változások**, úgymint lexémacserék, a variánsok számának csökkenése, vonatmódosulások, kicsinyítő képzős alakok megjelenése, számhasználat megváltozása, tagadó elemek állandósulása, komponensek hozzáfűzése vagy elhagyása, közmondásból szólás és szólásból közmondás, igekötős változatok létrejötte, szórendi változások stb.,

b) **jelentésbeli változások**, úgymint poliszém és homonim frazémák kialakulása, a jelentések számának csökkenése, a konnotatív jelentés megváltozása, illetve

c) a frazémák **nyelvi** (úgymint univerbálódás, egy komponens szabad lexémakénti kihalása, frazeológiai szinonimasorok elszegényedése) és **nyelven kívüli** (úgymint a kultúrtörténeti háttér módosulása, reáliák, szokások elavulása, szociokulturális használati érték átalakulása) **okokkal magyarázható változásai**.

Alapvetően ez az oka a negyedik és az ötödik fejezetben található ismétlődések meglétének, ami így nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ez a fejezet is kissé aránytalanul vastkosra sikerült. Kérdésként merülhet fel, hogy van-e valami elgondolása a szerzőnek arról, hogy a kézirat közzétételének távlatában ezt a problémát hogyan lehetne kiküszöbölni?

6. A **hatodik fejezet** (333-340 oldalak) a dolgozat fő célkitűzésének, a frazeológiai változás összetett folyamata bemutatásának és az elvégzett vizsgálatok eredményeinek egy akadémiai doktori disszertációhoz illő részletes, jól átgondolt összegzését tartalmazza.

7. A **felhasznált irodalom** a maga 374 tételével példamutató pontosságú és két részre oszlik: a) Forrásmunkák és frazeológiai szótárak (117 tétel) és b) Szakirodalom (257 tétel). A klasszikus alapművek mellett ez utóbbi közel egyharmada (28%) 2000 után publikált mű. A szakirodalmi tételek túlnyomó része (94%) magyar, illetve a disszertáns szakmai háttérét ismerve érthető módon eredeti német nyelvű vagy németre fordított publikáció, amit 11 angol, 2-2 francia és orosz valamint 1 cseh nyelvű publikáció egészít ki. Érdeemes lenne a listát az utóbbi húsz évben egyre dinamikusabban fejlődő francia (pl.

Combettes 2013, Mejri 2013) vagy spanyol (pl. Corpas Pastor – Mena Martínez 2003; Mellado Blanco 2014) frazeológiai publikációk irányába is bővíteni.

8. A dolgozatot a rövidítések jegyzéke zárja.

II. AZ ÉRTEKEZÉssel KAPCSOLATOS MEGJEGYZÉSEK, KÉRDÉSEK

1. Tartalmi észrevételek, kérdésvetések. – Általában fontos erénye a dolgozatnak, hogy minden fejezet lényegre törő, jól áttekinthető részösszefoglalóval zárul.

1.1. A második fejezetben a francia frazeológiával foglalkozóknak annyi hiányérzete lehet, hogy a frazeológiailag erősen reprezentált kommunikációs szituációk és funkciók alfejezetben (2.2.3.2.) nincs utalás a Fónagy Iván által a francia nyelvre részletesen kidolgozott és a magyarra is alkalmazható helyzetmondatok, ún. *clichés situationnels*-ek rendszerére (Fónagy 1982).

1.2. A harmadik fejezethez fűződő észrevételek.

- A tárgyalt Barz és Munske modellekkel kapcsolatban az a kérdés merül fel a bírálóban, hogy mivel mindkét modell immár több, mint húsz éves, léteznek-e a nemzetközi szakirodalomban frissebb megközelítések. Francia vonatkozásban például említést érdemel, hogy egy ideje már a defrazeologizálódási folyamatot (*défigement*) is a frazeologizálódás egyik fontos, hangsúlyos indikátorának tekintik (Lecler 2007, Mejri 2013).
- A 115. és azt követő oldalakon vizsgált remotivációs átértelmezésekkel kapcsolatban megerősíthető-e az a feltevés, hogy a különféle hirdetési szlogenek, újságcímlapok (pl. HVG) általában nagyon tudatosan használják ki az ebben rejlő jelenségeket?
- A 142. oldal 122. lábjegyzetében olvasható *Coq chante ou non, viendra le jour* francia példa az ennél gyakoribb, de mára már szintén régiessé vagy regionálissá vált *Que le coq chante ou non, le jour se lève* alakban volt használatos.
- A 163. oldalon az areális érintkezések nyomán átvett frazémák kapcsán tetszetős példák mutatja be a szerző a német hatást Közép-Európa nyelveire (cseh, szlovák, magyar), leszögezve, hogy ezek nem tekinthetők *páneuropizmusoknak*. Véleményem szerint inkább a *páneuropeizmus*

lenne a helyes magyar terminus (bár erre is kevés találatot ad ki a Google, a *páneuropizmus* szóra nulla találat van – vö. még: 169. oldal is). Amúgy mivel a megadott példák megtalálhatók a franciában (és más újlatin nyelvekben) is, ahova biztosan nem a németből kerültek be, valószínűbbnek tűnik, hogy mégis inkább páneuropeizmusokkal van dolgunk.

- A 166. oldalon az *evidenciában tart* kollokációval kapcsolatban a szerző állítása szerint „bizonyossággal jelenthetjük ki”, hogy az osztrák hivatali nyelvből átvett alak. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a szerkezet *evidentia* eleme latin eredetű és a szókapcsolat a magyarral azonos jelentésben létezik a franciában is (*garder en évidence*). Lehetséges esetleg egy közvetlen francia kiindulópont az osztrák németre, esetleg még a magyarra is?

- 1.3. A negyedik fejezetben a valenciaviszonyok változásával kapcsolatban (4.1.) kérdezem a jelölttől, hogy szerinte a két vagy három vegyértékű frazémákban a vegyértékek sorrendjének van-e lexikográfiai relevanciája: ***vki pálcát tör vki felett*** vs ***vki vki felett pálcát tör***? Ez különösen a három vegyértékűek esetében válik érdekessé, ahol a birtokviszonyt kifejező *vkinek* vonzat véleményem szerint semmiképpen nem a frazéma végére kívánczik (ellentétben a datívusszal, ami jogosan állhat utolsó elemként). Tehát nem ***vki az orra alá dörgöl vmit vkinek, vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel***, hanem ***vki vmit vkinek az orra alá dörgöl, vki vmivel kiszúrja vkinek a szemét***.
- 1.4. Az ötödik fejezet 251. oldalán arról olvasunk, hogy a kicsinyítő képzős alakok megjelenése a magyar frazémákban ritka, így a jelenséget a szerző csak két példával tudta illusztrálni. A közismert *Amit meg nem tanult Jancsi, nem fogja azt tudni János* vagy a kissé ritkább *Amit Miska megtanul, Mihály sem felejtí el* szólásmondások szerencsésen növelnék a példák számát.
- 1.5. A hatodik, összegző fejezet kapcsán általánosságban lennék kíváncsi arra, hogy mivel a jelölt frazeológiai munkásságához jelentős magyar frazeológiai szótárak szerkesztése is tartozik, lexikográfiai szempontból milyen hozadéka lehet a disszertációjának?

- 2. Formai, megfogalmazásbeli, szóhasználati, stiláris, helyesírási észrevételek.** – A dolgozat nyelvi megfogalmazására, stílusára általában ráillik az „élvezetes értekező” jelző, formai megszerkesztése példamutató. Az alábbiakban csupán néhány könnyen javítható problémára hívom fel a szerző figyelmét, illetve tesztek megfontolásra javaslatot.
- 2.1. A fejezetek arányai lehetnek volna kissé kiegyensúlyozottabbak (1. = 10 oldal, 2. = 54 oldal, 3. = 111 oldal, 4. = 44 oldal, 5. = 102 oldal, 6. = 7 oldal).
 - 2.2. Egy név- és szómutató nagyon hasznos kiegészítője lett volna a dolgozatnak. Könyv formában történő megjelentetésekor ezt jó lenne pótolni.
 - 2.3. Felettébb meglepő és inadekvát a *fenomén* szó használata például a 76. vagy a 231. oldalon. A MNyÉSz szerint a szó jelentése ’ritka, nem mindennapi jelenség, tünemény, tehetség’. Az említett helyeken egyszerűen a *jelenség* szó alkalmazása lenne indokolt.
 - 2.4. Az „univerbálódott” (76. o.), az „univerbálódás” (269. és 302. o.) terminusszörnyek magyarul nagyon furcsák, semmiképpen sem szerencsés fordítások a németből.
 - 2.5. A 188. oldalon az „obligatorikus” szó kiváltható a magyar „kötelező” szóval.
 - 2.6. A 204. oldalon található *belecsap a lecsóba* ’fölkavarja az állóvizet’ szólás esetében nem szerencsés a szólást szólással magyarázni.
 - 2.7. A magyar helyesírás szempontjából a dolgozat nagyon gondos, csak elvétve találunk olyan apró hibát, mint a 176. oldalon olvasható „Az *arany tojást* (helyesen: *aranytojást*) *tojó tyúk*... esete, ami ugyanott kétszer már helyesen egybeírva szerepel.
 - 2.8. A francia példákban az aposztróf jel után soha nincs spácium: 78. o. 2/b pont: *l’ art pour l’ art*; 135. o. *C’ est fait.*; 146. o.: *Je m’ en fous*; 147. o.: *Le style c’ est l’ homme, l’ art pour l’ art.*
 - 2.9. Az alábbi francia példák helyesírása javítandó: 110. o.: *Paris vaut bien un* (helyesen: *une*) *messe.* – 142. o.: *laver a* (helyesen: *la*) *tête à qqn* – 146. o.: *L’ap-petit* (helyesen: *L’appétit*) *vient en mangeant.* – 153. o.: *Une hirondelle ne fait pas le printeps* (helyesen: *printemps*) – 170. o.: *perdre la tête* (helyesen: *tête*)

– 249. o. 223. lábjegyzet: *excercer* (helyesen: *exercer*) *sa rage contre quelqu'un*.

Összefoglalva az elmondottakat: Forgács Tamás hosszú idő óta nagyon elmélyülten foglalkozik a dolgozat témájával, amelyből számos publikációja is született (ezek közül 28 a disszertációban is szerepel). Értekezése biztos módszertani megközelítésen, kitartó energiát követelő, elmélyült, önálló kutatásokon, alapos nyelvtörténeti, etimológiai mikroelemzéseken alapuló, legjobb ismereteim szerint hiteles adatokat tartalmazó, O. Nagy Gábor és Hadrovics László klasszikus művei után a témában az első, hiánypótló és modern megközelítésű magyar nyelvészeti munka, amelynek tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktori cím megszerzéséhez, mivel azok jelentősen gyarapították a tudományszakot és hozzájárultak annak továbbfejlődéséhez. Az értekezés nyilvános vitára való bocsátását tehát egyértelműen javaslom.

Dr. Bárdosi Vilmos
egyetemi tanár

Szakirodalom

- Bárdosi Vilmos. 2012. Michel Bréal et Charles Bally: deux précurseurs de la phraséologie moderne. In: Lüger Heinz-Helmut , Giessen Hans W , Weigel Bernard (szerk.): *Entre la France et l'Allemagne: Michel Bréal – un intellectuel engagé*. Limoges. Lambert-Lucas. 87–99.
- Bréal, Michel. 1897. *Essai de sémantique. Science des significations*. Paris. Hachette.
- Combettes, Bernard. 2013. Aspects diachroniques du phénomène de figement, *Pratiques*, 159-160 | 2013, 9–22.
- Corpas Pastor, Gloria; Mena Martínez, Florentina. 2003. Aproximación a la variabilidad fraseológica de las lenguas alemana, inglesa y española. *ELUA. Estudios de Lingüística de la Universidad de Alicante*. nº 17 (2003), 181–201.
- Lecler, Aude. 2007. Le défigement: un nouvel indicateur des marques du figement? *Cahiers de praxématique* 46. Montpellier. Pulm. 43-60.
- Fónagy, Iván. 1982. *Situation et signification*. Amsterdam – Philadelphia. J. Benjamins Publishing Company.
- Mejri, Salah. 2013. Figement et défigement: problématique théorique, *Pratiques*, 159-160 | 2013, 79-97.

Mellado Blanco, Carmen (Hrsg.). 2014. *Kontrastive Phraseologie Deutsch-Spanisch*. Tübingen. Stauffenburg Verlag.

Proschwitz, Gunnar von. 1956. *Introduction à l'étude du vocabulaire de Beaumarchais*. Stockholm. Almqvist – Wiksell.

Hivatalos bírálói nyilatkozat

FORGÁCS TAMÁS
"Történeti frazeológia"

című doktori munkájáról.

A doktori munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez, a nyilvános védés kitűzését javasolom:

igen

nem

Dátum: *Bp. 2019. október 24.*

BÁRDOSI VILMOS